

100. Maymun Fenomeni ve Eleştirel Düşünme

"Cogito, ergo sum"

"Düşünüyorum, o halde varım".

Rene Descartes

Pasifik Okyanusu'ndaki adalarda, Macaca Fuscata türü Japon maymunları yaşarmış.

Antropolog, yazar, kaşif ve film yapımcısı İngiliz Dr. Lawrence Blair ve Güney Afrikalı bir botanikçi, zoolog, biyolog, antropolog Malcolm Lyall Watson'ın yönetimindeki araştırma ekibi 1952 yılında Koshima Adası'ndaki maymunların beslenmesi için kumların içine tatlı patatesler bırakmışlar. Maymunlar tatlı patatesleri çok sevmişler. Patateslerin kumlu olmasından çok hoşlanmasalar da kumlu kumlu yemeye devam etmişler.

Bir gün 18 aylık dişi bir maymun yakında bulunan su birikintisinde patatesi yıkamış ve öyle yemiştir. Yıkamış patatesin daha lezzetli olduğunu düşünerek annesine de öğretmiştir. Araştırmacıların İmo adını verdiği bu genç maymunun diğer arkadaşları da patatesleri yıkayarak yemeye başlamışlar ve annelerine de öğretmişler. Kısa bir süre içinde birbirlerini taklit eden bir sürü maymun patateslerini yıkayarak yer hale gelmişler. Fakat bazı maymunlar patatesleri yıkamak yerine hala kumlu yemeye devam etmişler.

6 yıl sonra, yani 1958'de garip bir şey olmuş. Adada bulunan maymunların bir kısmı patateslerini yıkayarak yerken (mesela 99 tanesi), bir maymun daha patatesini yıkamaya başlamış. Yüzüncü maymun da bunu yaptığı an her şey değişmiş. 100. Maymundan sonra, o akşam adadaki tüm maymunlar patatesleri yıkamaya başlamış. Sadece bir maymunun daha aynı davranış biçimini benimsemesi, bir anda adadaki her maymunun patatesleri yıkamasına sebep olmuş.

Bir süre sonra olaylar daha da garip bir hal almaya başlamış; 100. maymunla yaşanan bu değişim, Koshima adasıyla doğrudan bir bağlantısı olmayan diğer adalara da sıçramış ve diğer adalardaki maymunlar da patatesleri yıkamaya başlamışlar. Hatta bu davranış o kadar yayılmış ki Japonya'nın anakarasındaki maymunlar bile bu davranışı edinmişler.

Araştırmacılar, farklı adalarda yaşayan onca maymunun bilinen hiçbir şekilde iletişim kurmamalarına rağmen böyle bir durumun gözlenmesine elbette çok şaşırılmışlar. Ve böylece 100. Maymun fenomeni doğmuş.

100. maymunun etkisini ilk kez, Doktor Lawrence Blair ve Malcolm Lyall Watson, 1976 yılında birlikte yazdıkları

"Rhythms of Vision: The Changing Patterns of Belief" yani "Vizyon Ritimleri: Değişen İnanç Kalıpları" adlı kitaplarında dile getirmişler.

Daha sonra, Lyall Watson 1979 yılında çıkan "Lifetide" adlı kitabında da yazmış.

Sadece İmo'nun farklı, yeni bir düşünme ve davranış modeli ortaya koyması bir değişim başlatmış. 100. Maymunun yeni düşünce ve davranış modelini göstermesi ise toplulukta ortak bir bilinç değişimini, dönüşümünü tetiklemiş. Daha sonra farklı araştırmacılar tarafından da 100. Maymun fenomeniyle ilgili araştırmalar yapılmış ve her deneyde aynı sonuçla karşılaşılmış.

Araştırmacılar şöyle bir sonuca ulaşmış: Yeni bir düşünce ve davranış modeli toplumda sadece belirli kişiler tarafından biliniyor ve uygulanıyorsa, bu yenilik hemen büyük bir değişime yol açmaz. Fakat böyle düşünen ve davranan bireyler bir "kritik sayıya/kütleye" ulaşırlarsa, toplumdaki ortak bilinç bir anda

değişime uğrar. Bu düşünce ve davranış biçimi, herkese yayılır.

Sözcükler ve Fikirler Dünyayı Değiştirebilir

Biz insanlar ise var olduğumuzdan bu yana içinde yaşadığımız çevreyi, doğayı, dünyayı, evreni, toplumu ve kendimizi tanımak, anlamak için, düşünmüştük.

Düşünme gücümüz sayesinde milyonlarca yıl hayatta kalarak, kültür üreterek günümüze kadar varlığımızı sürdürmüştük; alet yaparak, icat çıkararak, teknolojik araç gereçler, yenilikler üreterek bugünlerimize gelmişiz.

Ama kendi haline bıraktığımızda düşünme sürecimiz önyargılı, çarpıtılmış, taraflı ve indirgemeci bir yaklaşım gösterebiliyor, kalıp inançlarımızdan ya da safsatalardan etkilenip bizi istemediğimiz sonuçlara götürebiliyor.

Düşünmek Nasıl Bir Süreç

Şimdi küçük bir oyun oynayalım: Şimdi bir kelime yazacağım ve sizden o kelimeyi okuduğunuzda ne "düşündüğünüzü" ve ne "hissettiğinizi" bir kenara not almanızı isteyeceğim.

Evet kelimemiz "İstanbul". Şimdi ne düşündüğünüzü ve ne hissettiğinizi bir kenara not almanızı istiyorum. Çünkü daha sonra buraya tekrar döneceğiz ve İstanbul hakkında konuşurken sizin ne düşündüğünüzü ve ne hissettiğinizi unutmanızı istemem. Yazdık mı? Peki.

Düşünme sürecinin girdileri veri, enformasyon, bilgi, kanıt, inanç ve duyular. Yani çevremizden bir veri, bilgi, duyum v.s. alıyoruz beş duyu organımızla; bunlar beynimizin ilgili bölümüne girdi olarak gidiyor. Sonra beynimiz, bu verileri anlamlandırmaya çalışır, işte bu düşünmedir. Düşünme sırasında mantık, sağduyu veya yaratıcılık etkisi altında, akıl yürütme, sezme ya da düş kurma süreçlerinden biri ya da birden fazla devreye girer. Yani aldığımız verileri, bilgileri, duyularımız geçmiş deneyimlerimiz, öğrendiklerimiz, inançlarımız, mantık yürütme şeklimizle analiz eder, sınıflandırır, üstüne hayal gücümüzü, yaratıcılığımızı ekleyip kendimize göre bir anlam veririz. Beynimiz bir şeyi duygu organlarımız aracılığıyla algıladığında, onu bir imge yani algıladığımız şeyin görüntüsü olarak zihnimizde temsilini oluştururuz.

Düşünce, bir yönüyle basit bir bilince çıkarma eylemi.

Bununla beraber düşünme, bilinçli olması niteliğiyle tamamen kontrol edebildiğimiz bir mekanizma değil; biraz olsun kontrol etmeye çalıştığımız amaçlı bir zihinsel aktivite. Mesela bir iş üzerinde çalışırken, bir an düşünme ve çalışmayı bıraktığımızda, içsezilerimizle karşılaşabiliriz ve bu içseziler bizi yaptığımız işle ilgili düşündüklerimizden çok daha başka yerlere götürebilir. Bu da düşünmenin tam anlamıyla kontrol edilemeyeceğini ortaya koyar. Yani düşünme ne bilinçsizce, ne de mutlak hakim bir bilinçle ortaya konulan çok yönlü bir etkinlik.

Düşünmede, kavramlar önemli bir yere sahip. TDK (2018), sözlüğünde kavramın sözcük anlamı, "bir nesnenin veya düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımı" olarak tanımlanmış. Kavramlar eşyaları, olayları, insanları ve düşünceleri benzerliklerine göre gruplandırdığımızda gruplara verdiğimiz adlar. Deneyimlerimiz sonucunda iki veya daha fazla varlığı ortak özelliklerine göre bir arada gruplayıp diğer varlıklardan ayırt ederiz. Bu grup zihnimizde bir düşünce birimi olarak yer eder; bu düşünce birimini ifade etmekte kullandığımız sözcük (veya sözcükler), bir kavramdır.

Kavramlar bilginin yapı taşları. Kavramlar sayesinde soyut düşünme becerimiz gelişir, bir olayı durumu ifade etme gücümüz artar. Kavramlar sayesinde çıkarımlar, genellemeler ve betimlemeler yaparız. Kavramlarda ne kadar yetkin olursak düşüncede de o kadar yetkin oluruz.

Bu noktada biraz "Gerçeklik (Reality)" ve "Hakikat (Truth)" arasındaki farka değinelim.

Gerçeklik var olandır. Var olması için bize gereksinim duymaz, bizim dışımızda var olduğu varsayılır. Hakikat ise zihnimizdeki gerçekliktir ve gerçeklikle uyumlu olduğunu varsayarız. Ancak hakikatte her zaman gerçekliğin üstüne bir de önerme vardır. Örneğin, "kar" gerçekliktir. "Kar beyazdır" ise hakikattir. Düşündüğümüz şey gerçeklikse, onun zihnimizdeki temsili hakikattir.

İşte düşünme eylemi de, aynı zamanda, temsilden daha yüksek bir kapasite olan kavramlaştırma çabasıdır. Yani akıl yürütürken, bir varlığın doğasını belirlemek için önce bir kavram yaratırız, sonra da aklımızda onun değişmez özelliklerini rasyonalize ederek bir temsili yaratırız. 'Kar'ın her zaman beyaz olması gibi.

Düşünme eylemi aynı zamanda, bir tartma, değerlendirme ve yargılama kapasitesine sahip. O zaman düşünmek, sadece herhangi bir zihinsel temsile sahip olmak değil; aynı zamanda incelemek, sorgulamak, yargıda bulunmak ve bir hakikate varmak olarak karşımıza çıkıyor.

Bu süreçlerin çıktısı ise düşünceler. Ve tabi düşüncelerin sembolik ifade biçimini alabilmesi için düşünen tarafından açıkça ortaya koyulması gerekir. Üzerinde düşünülen nesneler, kavramlar, olgular ya da insanlar ve bunların meydana getirdiği bütünler, böylece sembolik ifadelere dönüşür. Düşünme sonucu meydana getirilen bu ifadeleri aktarmak için kullanılan temel araç ise dildir. Dilin dışında görüntüler, sesler, mimikler ya da beden hareketleri ile de düşüncelerimizi ifade edebiliriz.

Ancak bu düşüncelerimiz ve ifadelerimiz bazen akılcı, bazen de akıl dışı olabiliyor. Yani düşünme sürecinin sonundaki çıkarımlarımız ve ifadelerimiz gerçeğe uygun olabileceği gibi, alakasız şeyler de olabilir.

Şimdi gelelim "İstanbul" kelimesini gördüğünüzde oluşan düşüncelerinize. "İstanbul" dediğimde büyük ihtimalle hepinizin zihninde farklı düşünceler oluşmuş olmalı. Ya da İstanbul'un farklı ilçeleri, semtleri, trafiği, köprüleri, Kadıköy'ü, Taksim'i; ya da İstanbul'da neyle ilgili bir yaşantınız olmuşsa, sizde en çok kalıcı iz bırakmışsa, onlar belirmiştir zihninizde.

Aslına bakarsanız "İstanbul" kelimesi, bir isimlendirme ve sınırları belli olan bir coğrafi alanı tanımlamak için kullanılır. Ama o coğrafi alan sadece bir coğrafyadan ibaret değil; üzerinde mimari yapıtlar, yaşayan insanlar, yollar, deniz v.b. bir sürü şeyin üzerinde bir de tin var (yani doğal halde bulunmayan, insan olmadan hayata asla geçememiş olan şeyler, ilişkiler, kültür gibi).

Ama biz bilgiyi her zaman bir medya aracılığıyla elde ederiz. Ya birileriyle konuşarak, ya bir yerden okuyarak ya da dinleyerek gibi. Bunları elde ederken de her zaman birtakım araçlar kullanırız, örneğin TV, radyo, Youtube, sosyal medya v.b. Aradaki araçlar arttıkça temsil sayısı da artar ve temsil edilmek istenen şey giderek farklılaşır; çünkü aracı birinden aldığı bilgi temsiliinin üstüne kendi algısını ekleyerek yeni bir temsil üretip başkasına iletir.

Böylece temsil üstüne temsil, temsil üstüne temsil. Bir sürü türevden geçmiş bir temsil bize ulaşır. Bu da bize defalarca filtrelenmiş bir duyum, yani farklı insanların duyuları aracılığıyla edindikleri bir izlenimi göndermiş olur. Örneğin aranızda İstanbul'u hiç görmemiş olanlarınız varsa, onlar için İstanbul'la ilgili

öğrendiği her şey bir dolayımıdır yani iki gerçeğin arasına giren başka gerçekler aracılığıyla kendisine ulaşmıştır, ya haberlerden, ya filmlerden v.b. Ama İstanbul hakkında geniş bir bilginiz olduğunu düşünebilirsiniz. Bu bilgi aslında temsillerin üst üste yığılmasından oluşmuştur. Dolayısıyla rasyonel bir bilgi değildir aslında. Ve İstanbul'un bir gerçekliği varsa eğer, bu gerçekliği hakikat olarak kafamıza almamız her zaman indirgenmiş bir hakikat olacaktır. Nitekim içinde yaşayan insanların bile İstanbul'la ilgili bildikleri farklılık gösterebilir. Çünkü birimizin aklına Kadıköy ve çevresi gelirken, birimizin aklına Bağcılar, başka birinin Etiler vb. gelebilir ve İstanbul'u sadece oradan ibaret zannedebilir. Dolayısıyla sadece kendi zihnimizde oluşan İstanbul düşüncesinin gerçek İstanbul olduğunu zannetmek bir yanılgıdan ibarettir. Peki hangisi hakikattir?

Peki ya İstanbul'a yönelik duygularımız. Şimdi düşünmeyle ilgili bir videoda duygulardan neden bahsediyorsun diyebilirsiniz. Peki ben de bu sorunuza şöyle bir soruyla karşılık versem: İstanbul'la ilgili herhangi bir konudaki düşünme süreciniz ve düşünceleriniz, geçmişte İstanbul'la ilgili yaşadığınız bir deneyimin belleğinizde bıraktığı duygulardan etkilenir mi, etkilenmez mi? Yapılan araştırmalar pek çok kişinin düşüncelerinin çoğunlukla etkilendiğini gösteriyor. Öyleyse böyle durumlarda uyanık olmakta fayda var. Örneğin bir konuyla ya da bir problemle ilgilenirken, başkalarının argümanlarını tartışırken, ya da biz bir argüman sunarken, kendimize şu soruları sorabiliriz? "Bu konuyla ya da problemle ilgili geçmiş deneyimlerimin belleğimde bıraktığı duygulardan ne kadar etkileniyorum?", "Bunlar, şu anki probleme tarafı ya da önyargılı bakmama neden oluyor mu?", "Bunun objektif, gerçekçi, geçerli bir çözüm bulmama katkısı var mı?"

Yaşadığımız yanlış anlaşılmalara, çatışmalara, kavgalara da işte, çoğu zaman, düşünme yetimizi doğru kullanamadığımızda ortaya çıkan böyle yanlış çıkarımlarımızdan, hakikatle uyuşmamasından ya da hakikatin saptırılmasından kaynaklanır.

Nasıl Düşünürüz?

Velhasıl düşünme oldukça karmaşık bir süreç. Biraz da zordur aslında.

Bakın mesela; Henry Ford bile "Düşünmek zor bir eylem olduğu içindir ki, çok az insan bunu başarabilir." demiş.

Çünkü biraz canımızı sıkıyor sanki bazı şeyleri düşünmek. Gerçeğe dair ürettiğimiz bilgi ve düşünceler kimi zaman kişisel gerçeklerimizle örtüşmüyor. Önyargılarımıza çarpıyoruz çünkü. Yeni düşünce ve bilgi, o güne kadar sahip olduğumuz ve doğru olduğunu varsaydıklarımızı tehdit edebiliyor. Doğru dediklerimize yanlış, yanlış dediklerimize doğru demek zorunda kalmak, oldukça can sıkıcı olabiliyor.

Sıkıcı olmanın yanında düşünmek yüksek bir enerji de istiyor. Çünkü düşünmek biyolojik ve fiziksel bir süreç, beyinde bir fizyolojik karşılığı var. İyonlar hareket eder, nöronlar çalışır, hormonlar salgılanır ve bütün beyin bir etkinlik içerisine girerek düşünme sürecini başlatır. Yani beyin çalışırken çok yoğun bir enerji harcadığı ve çok oksijen tükettiği için çabuk yoruluyor. Bedenimizin ve organlarımızın en fazla enerji harcayana çünkü beynimiz.

Bu nedenle dikkat enerjisi, hepimizde sınırlı bir süre aktif olabiliyor. Yani her zaman pür dikkat olursak çok daha fazla yoruluruz. Bu nedenle çoğu zaman hayatımızda yaptığımız işlerde ve davranışlarımızda ideal bir bilinçli düşünce düzleminde iş yapmıyoruz. Çoğu zaman otomatik pilota iş yapıyoruz. Peki neden bunu yaparız, tahmin ettiğiniz gibi "daha az enerji harcamak için". O yüzden ben böyle durumlara yönelik şöyle bir ifade kullanırım: El hızlıysa beyin yavaştır.

Yani insan düşünür, görür, algılar, sonra tekrar düşünür, kavrar, bir değer yargısı üretir. Sonuçta bir şeye inanır. İnanıldığı şeyler, hatta bunların üzerine inanmak istediklerini de katarak, hayatına biçim verir.

Zamanla insan düşündüğü, inandığı ve inanmak istediği gibi yaşar. Bu inançlar zamanla belleğine yerleşince de artık o şey hakkında bir daha düşünmez, sorgulamaz ve geri kalan her şeye yönelik algılarını, düşüncelerini de bu inanca göre şekillendirir.

Sartre'nin anlatısına göre;

Eğer bir insan arzuladığı şeyi içselleştirirse, bütün planlarını bu arzu doğrultusunda yeniliyor. Ve bunu otomatik olarak yapıyor. Bu yüzden buna büyük proje diyor Sartre. Bir kere bu büyük projeyi tanımladığımız zaman geriye kalan her şeyi buna göre uyumlandırırız.

Bu nedenle de gerçek hayatta hatalar, yanlışlar yaparız. Kolektif olarak sorunlar oluşur ve yapılan her hatada da sorunlar üst üste yığılır. Bunun için özellikle bazı önemli işlerde birbirimize telkinde bulunuruz: Dikkat et, dikkatli ol, üzerinde bir düşün gibi. Bu cümleler bizi otomatik pilottan çıkarıp farkındalığımızı artırmak, bilinçli düşünmeye davet içindir.

"Kaygı uyandıran zamanımızda en kaygı verici olan, bizim hala düşünmememizdir." diyor Martin Heidegger, "Gerçekte düşünüyor olmaktan çok, düşüncelere sahibiz." diyor, bahsettiğimiz bu inançlarımızı, kalıp düşüncelerimizi kast eder gibi.

Çünkü bu kalıp düşüncelerimiz, inançlarımız, o anki düşüncelerimizi, duygularımızı, davranışlarımızı, insanlara, hayata bakışımızı belirler. Bu kalıplarımızdan bazıları kendimizle ilgilidir.

Bazıları da başkalarına yönelik önyargılarımız, genellemelerimiz, örneğin:

"Renkli gözlü insanların nazarı değer"

"Bütün kızlar annelerine benzer, anasına bak, kızını al"

"Çorum'dan adam çıkmaz"

"Bütün yöneticilerin egosu yüksektir"

"Çalışanlara yüz verirken astarını da isterler, hepsi aynıdır" gibi gibi.

"Hatalı düşünmek sahibine, hatalı konuşmaksa herkese zarar verir." demiş Montesquieu.

Böyle genellemelerin yanında çok sayıda safsatayla da karşılaşırız bir problem üzerinde tartışırken. Akılcı olmayan inanç sistemleri, akılcı, mantıklı bir şekilde tanımlanamadığı ya da desteklenemediğinden, bu inanışların savunucuları sundukları argümanlara destek için safsatalara başvururlar.

Mesela en çok karşılaşılan türü, kişinin argümanını tartışmak yerine kişiliğine, bir özelliğine saldırmak olan "Nitelikli adam karalama" gibi. Örneğin: "O arabadan ne anlar, kadın değil mi sonuçta?" ya da "O sahtekarın tekidir, söylediklerine inanılmaz. Sen zaten karşı partidensin, hep partini savunacak şeyler söylüyorsun." gibi.

Başka bir safsata türü "Çoğunluğun benimsediğinin doğru olduğu safsatası". Örneğin "Burada hiç müşteri yok, buraya girmeyelim, ya pahalıdır ya yemekleri kötüdür", "Bu kadar insan dinliyorsa demek ki bu şarkıcı yeteneklidir." ya da "Bu kadar insan buna inanıyorsa doğrudur" gibi.

En çok karşılaştıklarımızdan birisi de "Yanlış Sebep Safsatası", yani yeterli kanıt olmadan bir olayın başka bir olayın sonucuna bağlanması: Örneğin televizyon hayatımıza girdiğinden beri şiddet arttı, demek ki televizyon şiddete neden oluyor. Şirkete bu müdür/bu eleman geldikten sonra müşteri şikayeti arttı, demek ki şikayetlerin nedeni bu müdür/bu eleman.

Safsatanın daha pek çok türü var. Bunlarla ilgili ayrı bir bölüm yazmayı planlıyoruz.

Fransız Filozof Alain şöyle diyor: "İnsan, inanarak köleleşir. Düşünmek, inandığımızı reddetmek demek. Kendi düşüncesiyle yetinen, hiçbir şey düşünmez."

Aslına bakarsanız bu düşüncelerin çoğu kendi düşüncelerimiz olmaktan çok, yaşadığımız çevreden, kültürden bize aktarılan kalıp düşünceler. Ve çoğumuz bunlara nasıl sahip olduğumuzu bile bilmiyoruz.

Bütün bunları üst üste koyduğumuzda şöyle bir sonuç çıkıyor: Eleştirel düşünme eylemi, bilinçaltımızdaki kayıtlara ulaşarak, bu kayıtların, inançların gerçekliğini sorgulayarak, gerçek hayata bir "etki" edebilme ya da bir "tepki" verebilme seçenekleri oluşturabilmekle başlıyor. Ama bu hiç de kolay bir şey değil ve biz insanlar genellikle kolay olana yönelmeyi tercih ediyoruz. Çünkü hazır kayıtlardan yola çıkarak tek bir doğruya inanmak, buna göre karar vermek ve hareket etmek hem daha kolay, hem daha hızlı, hem de daha az enerji harcayan bir süreç.

Düşünmek ile Eleştirel Düşünmek Arasında Ne Fark Var?

İnsan sıradan durumlarda düşünme işini plansız ve kontrolsüz bir şekilde yapar. Düşünme ile eleştirel düşünme arasındaki en önemli ayrım da budur. Eleştirel düşünmede birey düşünme işini bilinçli bir şekilde, belirli bir amaç doğrultusunda ve planlı olarak gerçekleştirir, gerçeği aramaya ve problemi çözmeye odaklanır.

Ve bu üst düzey düşünme becerilerimizi sağlayan beynimizin önkorteksi maymunlardan 6 kat daha büyüktür. Bu nedenle eleştirel düşünme ve yaratıcı düşünme, sadece insana özgü düşünme modelleri.

Ama yaratıcı düşünebilmek için önce eleştirel düşünebilmek gerek. Çünkü varolanı anlamadan, yorumlamadan, değerlendirmeden, üzerine yeni bir şey üretmek, yaratıcı düşünmek mümkün mü?

Nitekim Barbara Z. Presseisen de düşünme becerilerini

temel işlemler,
problem çözme,
karar verme,
eleştirel düşünme
ve yaratıcı düşünme
olarak aşamalı bir biçimde ele almış ve her bir aşama için tamamlayıcı alt beceriler gerektiğini söylemiş.

Aslında eleştirel düşünmenin tarihi yaklaşık iki yüz bin yıl önce ortaya çıkan atalarımız Homo Sapiens (Akıllı İnsan) canlı türünün dünyaya gelmesi ile başlar. Homo Sapiensler, tarihte bilinen zihinsel düşünmeye sahip ilk insan türü olarak karşımıza çıkar. Daha öncesinde yaşamış fakat soyu tükenmiş olan diğer insan türleri olan Homo Erectus, Neandertal ve Homo Habilis ise milyonlarca yıl önce yaşamışlar ve hiçbir zaman bizim gibi zihinsel özelliklere sahip olmamışlar. Diğer insan türlerinin yok olmasındaki en büyük sebep zihinsel becerilerini kullanamamış olmaları.

Gelelim Bugünlere...

Yaşadığımız bugünlere ise öncesinde olabileceğini tahmin edemediğimiz, inanılmaz bir dönemden geçiyoruz ve gelecekte de tahmin edemeyeceğimiz, belirsizliğin arttığı bir dünyayla karşı karşıyayız.

Bu karmaşanın içinde olan biteni daha iyi anlamamızı ve yorumlamamızı, karmaşık problemlerle başa çıkarak özgün fikirler ve ürünler üretmemizi gerektiren bir dünyaya hazır olmamız gerek.

Öyleyse davranışlarımızın temel kaynaklarından birisi olan düşünme modelimizin de, böylesi hızlı ve köklü değişimlerin olduğu bir dönemde, değişmesi gerekmez mi?

OECD tarafından 2018 yılında hazırlanan bir raporda, şu an öğrenci olan bireylerin 2030 yılında birer yetişkin olacakları, bazı mesleklerin kaybolacağı ve yeni meslek alanlarının oluşacağı ifade edilmiş. Bu nedenle bireylerin *dönüştürü yeterliklere sahip olması gerektiğini vurgulamış. Bu dönüştürücü yeterlikler şunlar:*

- * Yeni değerler oluşturma, hayatın her alanında yenilikçi yaklaşımlar ortaya koyma,
- * Zorluk ve gerilimlerle baş etme,
- * Sistem düşüncesini öğrenme ve uygulama,
- * Sorumluluk alma, özenetim, özyeterlik, problem çözme ve özdüzenleme.

Ayrıca gelecekte sadece bir alana ilişkin bilgiye sahip olmamız tek başına yeterli olmayacak, disiplinlerarası bilgiye sahip olmaya da ihtiyaç duyacağız. Var olan bilgilerimizi kullanmamızın yanı sıra sürekli yeni şeyler öğrenmemiz gerekecek. Bu nedenle öğrenmeyi öğrenme, eleştirel düşünme, yenilikçi düşünme gibi üst düzey bilişsel becerilere; iletişim, empati ve işbirliği gibi sosyal ve duygusal becerilere ihtiyaç duyacağız. Ayrıca bu bilgi ve becerileri bir arada kullanmamız için motivasyon, güven, çeşitlilik ve erdemli olma gibi tutumlar ve değerlere sahip olmamız gerekecek.

Öyleyse eleştirel düşünme ve yaratıcı düşünme 21. Yüzyılın en önemli becerilerinden. Çünkü doğrular ve teoriler değişebilirken, düşünme ve karmaşık problem çözme yaşam boyu sürer.

Varolan bilgiyi öğrenmek önemli, ama bilgiyi anlamlandırabilme, kullanabilme, önemli ve önemsiz olanı ayırt edebilme ve bu bilgileri dünya ile ilişkilendirerek bu değişimle başa çıkabilme gibi beceriler çok daha önemli değil mi? Bunları yapamadıktan sonra bilgi tek başına ne işe yarar ki?

Toplumların başarısını da işte bu bilgiyi işleyebilen insanların çokluğu belirliyor.

İşte bu yüzden de "Düşünme ve Eleştirel Düşünme üzerine düşünme" önceleri filozofların uğraştığı bir konuyken, yirminci yüzyılda sadece felsefenin alanı olmaktan çıkıp, etkisini, psikoloji, sosyoloji, eğitim alanına kadar genişletmiş. Çünkü geleneksel düşünme alışkanlıklarının, sıradan işler ve sabit işlemler için tasarlandığı, fakat bu çağdaki yüksek hızlı değişim karşısında bu düşünme yapısıyla "hayatta kalabilmenin" oldukça zor olduğunun farkına varılmış. Çünkü sürekli ezberci tavır yerine, bireylere eleştirel düşünme becerisi kazandırıldığında, her şeye farklı açılardan yaklaşılabileceğini, farklı bir anlayış geliştirilebileceğini, daha verimli tartışmalar yapılabileceğini, böylece gerek gündelik yaşamımızda gerekse iş ortamında yeni fikirler, ürünler üretilebildiğini göstermiş.

Farklı Açıdan Bakmak

Kitle iletişim araçları ve onları yönlendiren mekanizmalar tarafından verilen mesajlarla zihinlerimizin bu kadar yönlendirilmeye çalışıldığı bir çağda, özgür düşünebilmemiz ve bunu hayata geçirebilmemiz, kendi özgünlüğümüzü ortaya koyabilmemiz için de eleştirel düşünebilmemiz artık büyük bir gereklilik. 21. yüzyıl dünyasında bizler bilginin çok, niteliğinin belirsiz olduğu, algı yönetimini kolaylaştıran, propaganda, reklam gibi maksatlı mesajları yaygın kitlelere her an ulaştırabilmesi sayesinde, kitle iletişim araçlarının âdeta bir bombardımanı altındayız. Bu ortamda psikolojik, sosyal ve fiziksel açıdan sağlıklı bireyler

olmamız ve sağlıklı bireyler yetiştirmemiz için, düşünme biçimimizi değiştirmemiz gerekmez mi?

Kendine yönelen her bilgi ve mesajı olduğu gibi alan, bunları sorgulamaksızın doğru kabul eden, mesajın kaynağını, bu kaynağın amacını, mesajın içeriğini ve amacını belirlemek için birtakım yöntemler geliştiremeyen bireylerin her türlü tehdit ve tehlikenin hedefi olması daha kolay olmaz mı?

Nitekim artan bilinçsiz tüketim eğilimleri, sosyal medyada yaşanan çocuk ve yetişkin tacizleri, telefonla ya da internet aracılığıyla yaşanan dolandırıcılık olayları, beynimizi işgal etmek isteyen çeşitli ideolojik propagandalar... Sayısı artırılabilir bu örnekler durumun önemini ve aciliyetini ortaya koymuyor mu?

Bu uyarıcılardan kendimizi tamamen soyutlamamız mümkün değil elbette. Ama eleştirel düşünme, çok fazla bilginin ve bizi ikna etmeye çalışan çok fazla kişinin olduğu dünyaya karşı aynı zamanda bir çeşit savunmadır. Çünkü doğrulanmamış iddia ve düşünceler arasında bizi bocalamaktan kurtarır. Ya da kendimizi bu mesajların güdümüne bırakmak yerine sorgulamamızı, farklı bakış açılarını değerlendirebilmemizi, gerçek olup olmadığını anlamamızı, doğru ve yanlış ayırt edebilmemizi, böylece daha doğru kararlar vermemizi sağlar.

Eleştirel düşünen insan, karşılaştığı durumları kendi zihnini referans alarak sorgulayabilir. Böylece insan problem çözebilme ve yaratıcılık gibi becerilerini geliştirebilme imkânı bulur.

Eleştirel düşünme bu nedenle bir bakıma yaratıcılığın da çıkış noktası. Mantık ve rasyonellik gibi eleştirel düşünmenin başvurduğu yöntemlere ve kurallara uymak, her ne kadar yaratıcı düşünmeye ters gibi görünse de, eleştirel düşünmenin "dışarıdan düşünmek" ilkesi, fikir birliğine meydan okumak ve daha az popüler olan yaklaşımı takip etmek gibi konularla uyumlu.

Ayrıca, bir düşünce hakkında bilgilenmek, kendi teorilerimizi, argümanlarımızı geliştirmek ve müzakere gücümüzü artırmak bakımından da etkileyici. Örneğin iş ortamında bir konuyu tartışırken, çözüm üretmeye çalışırken, hatta evimizde bile bir şeyi farklı yapmak istiyorsak, farklı açılardan yaklaşmak, hatta dışarıdan düşünebilmek önemli.

Çünkü insan sürekli yakına bakınca, gözleri bozulmuş. Arada bir, kafamızı kaldırıp gözlerimizi ufka dikmemiz, her şeyi daha geniş açıdan görmemiz gerek.

Eleştirmek Kötülemek Demek mi?

Eleştirici deyince, toplulumuzda yaygın kullanılan şekliyle genellikle olumsuz olarak algılıyoruz; yanlış bulmak, sadece olumsuz yönlerini ortaya koymak, birini yermek, açık aramak, kötülemek, inatlaşmak, karşı çıkmak gibi. Bu yüzden eleştiri veya tenkit kelimesi çoğunlukla istenmeyen ve rahatsız edici olarak değerlendirilir ama gerçek anlamı bu değil.

"Critic" ya da "kritike" kelimesi Yunancadan Latinceye "criticus" olarak geçmiş. Sonraları, farklı dillerde "sorgulama sanatı" anlamında kullanılmaya başlamış. "Kritikos", "ayırt edici - açığa çıkarıcı akıl yürütme" anlamında ve "Kriterion", "standartlar - kriterler" anlamında kullanılır. Bu açıklamalardan yola çıkarak eleştirel kelimesi "Standartlara dayalı olarak yürütülen açığa çıkarıcı akıl yürütme" olarak tanımlanabilir.

Türk Dil Kurumu sözlüğünde ise eleştiri kelimesi şöyle tanımlanmış; "Bir insanı, bir eseri, bir konuyu doğru ve yanlış yanlarını göstermek amacıyla inceleme işi, tenkit"; "Bir edebiyat veya sanat eserini her yönüyle değerlendirerek anlaşılmasını sağlamak amacıyla yazılan yazı türü, tenkit, kritik" ve "Özellikle bilginin temellerini ve doğruluk durumunu inceleme, sına, yargılama". Eleştirel kelimesi aynı zamanda

ustalık isteyen bir gözlem ve değerlendirme anlamlarını da içerir.

Dolayısıyla eleştirelilik olumsuzluğun kendisinin değil, olumsuz düşünmenin önüne geçmek adına, harekete geçirilmek istenen bir düşünme şeklinin adı.

Eleştirel Düşünmek Nasıl Bir Düşünmedir?

Eleştirel düşünme, bilginin ve kendi düşüncelerimizin de bir disiplin içerisinde değerlendirilmesiyle ilgilenen, çeşitli entelektüel beceri ve aktiviteler bütününe ifade eder.

Akıl yürütme

Analiz etme

Kavrama

Tanımlama

İnceleme

Dinleme

Soru sorma

Değerlendirme

Sentezleme

Çıkarım yapma

Eleştirel düşünürler tüm duyulardan, yazılı veya sözlü ifadelerden, gözlem, deney ve akıl yürütmeden elde ettikleri verileri bir araya getirirler Bu nedenle eleştirel düşünme sistematik ve düzenlidir; bilgi ve düşünce parçalarının mantıklı ve tutarlı bir şekilde bir araya getirilmesini gerektirir. Eleştirel düşünme bireyin tartışmaları safsatalardan ayırabilmesine, inançlarının gerçekçi şekillenmesine, tercihlerinin ve eylemlerinin doğru ve geçerli olmasına önemli katkıda bulunur.

Ve tüm bunları

Elde ettiğimiz ya da bize sunulan "Bilgiyi değerlendirmek",

"Kendi düşüncelerimizi değerlendirmek" için

Ve bir disiplin içerisinde yaparız.

Eleştirel Düşünmek Ne Sağlar?

Eleştirel düşünme hem kendi inançlarımızı ve düşüncelerimizi rafine etmemize yardımcı olur, hem de yanlış fikir ve ideolojileri tespit edip reddetme becerimizi artırır. Böylece eleştirel düşünme, yeterince anlamadan, yorumlamadan, doğru ve yanlış çıkarımları değerlendirmeden kötü kararlar almamızı önler.

Günümüzde hızla değişen koşullara uyum sağlayabilmek için esnek olabilmek ve yeni fikirlere açık olabilmek de çok önemli hale geldi. Sahip olduğumuz kalıp düşünceler, varsayımlar, genellemeler, önyargılar, kalıp düşünceler dünyayı algılayışımızı ve davranışlarımızı etkiliyor. Ama çoğu zaman bunun farkında bile olmuyoruz ve düşüncelerimize duygu ve arzular egemen olabiliyor. Bunun sonucu da genellikle benmerkezcilik oluyor. Yani, insan, düşünme fonksiyonunu kullanmadığında "düşüncesiz" insan olmakla kalmaz; kişiliği kibir, adaletsizlik, taraflılık, güvensizlik, korkaklık, bencillik ve iki yüzlülük yönünde yozlaşmaya da uğrar. Bu nedenle, düşünmek varoluşsal açıdan ne denli önemliyse, onun bir biçimi olan eleştirel düşünme de kişinin zihinsel sağlığı açısından o denli kaçınılmaz bir ihtiyaç.

Eleştirel düşünme bilgi üretimi sürecini de tetikleyen bir güç. Uygarlık eleştirel ve yaratıcı düşünme ile gelişebilmiş. Çünkü bilim, bilinenlerin, var olanların sorgulanması ve yeni bilgilerin, görüşlerin ortaya

çıkarılması ile gelişebilir. Toplumsal kalkınma açısından baktığımızda; dünya coğrafyasında eleştirel düşünmenin egemen olmadığı toplumların kalkındığı pek görülmemiş.

Patrick bu durumu özgür toplum olma süreciyle ilişkilendiriyor. Patrick'e göre, öğrencilerin bilişsel ve kişisel gelişimini dikkate alarak, hakikat peşinde soru sormalarını ve eleştirmelerini teşvik eden derslerle, özgür bir toplumun okullarında karşılaşılır. Aksine, kapalı ya da totaliter bir toplum, hâkim ve onaylanmış fikirlerin eleştirel bir biçimde incelemesine izin vermez. Eleştirel düşünebilme becerisi, öğrencileri cehalet, kafa karışıklığı ve gerçeklik hakkında doğrulanmamış iddialardan kurtarır.

O halde eleştirel düşünme, toplumların demokratik anlamda gelişmelerini de sağlar. Sağlıklı bir toplum okuduğunu ve dinlediğini sorgulayabilen, olayları önyargısız değerlendirebilen, özgürce kararlar alabilen bireylerden oluşan bir toplumdur. Demokrasinin toplumsal yaşama uygulanması ancak eleştirel düşünen bireylerin varlığı ile mümkün. Kendi düşüncelerindeki kusurları kabul edip düzeltmeye istekli toplumlar, yaşamla ve birlikte yaşamla ilgili karşılaştığımız zorluklara daha köklü ve etkili çözümler, yenilikler üretmede daha donanımlı olurlar. Bu nedenle demokratik düşüncüyü benimseyen, çok yönlü düşünebilen, öğrenmeyi öğrenen, problem çözen, insanlara saygılı, empatisi yüksek, iletişim becerileri gelişmiş, demokratik biçimde tartışabilen bireyler olmak ve çocuklarımızı da böyle yetiştirmek için eleştirel düşünmeyi öğrenmeliyiz. Böylece hem kendi kararlarımızın kalitesini ve dolayısıyla yaşam kalitemizi artırmaya, hem de müşterek geleceğimize yatırım yapmış oluruz.

Eleştirel Düşünmeyi Öğrenebilir Miyiz?

Dünyada ve ülkemizde yapılan araştırmalar, bunun mümkün olduğunu, doğru hazırlanmış programlar ve eleştirel düşünen eğitimcilerin desteğiyle, bireylerin eleştirel düşünme becerilerinde anlamlı gelişmeler sağlanabildiğini gösteriyor.

Peki nasıl öğrenebiliriz?

"Düşünmenin ne demek olduğunu ancak, bizzat kendimiz düşünersek anlayabiliriz." diyor Heidegger "Düşünmek Nedir?" adlı kitabında; "Örneğin, yüzmenin ne 'demek' olduğunu, asla yüzmek üzerine yazılmış bir makale ile öğrenemeyiz. Yüzmenin ne demek olduğunu, bize ancak nehre atlamak söyleyebilir." O'na göre düşünmek, doğrudan doğruya deneyimsel, canlı bir süreç.

Eleştirel Düşünmenin Yayılması

Bir dönem New Mexico Üniversitesi İletişim ve Gazetecilik Bölümünde görev yapan Everett Rogers insanlarda "Yeniliklerin Yayılması" (diffusion of innovation) teorisini ortaya atan Amerikalı iletişim teorisyeni ve sosyoloğu. Yeniliklerin Yayılması teorisinde, yeni fikirlerin ve teknolojinin nasıl, niçin ve hangi oranda yayıldığını açıklamaya çalışmış. Rogers bu teoride, dört ana unsurun yeni bir fikrin yayılmasını etkilediğini öne sürmüştü: yeniliğin kendisi, iletişim kanalları, zaman ve sosyal sistem.

Bu teoriyi besleyen bir de adapte olma eğrisi var. Bu eğride bir toplumun %2.5'u yenilikçilerden, %13.5'u erken benimseyenlerden, %34'ü erken çoğunluklardan, %34'ü geç çoğunluklardan ve %16'sı ise geri kalanlardan oluşuyor.

Öyleyse her yeniliğin yayılmasında olduğu gibi eleştirel ve yaratıcı düşünmenin öğrenilmesinde ve yayılmasında da öncülere ihtiyaç var ve tabii bu değişimin topluma yayılma sürecinin hızlandırılmasına. Bireyin eleştirel düşünme becerileri edinmesinde anne ve baba tutumlarının ve davranışlarının çok önemli etkide bulunduğunu gösteren araştırmalar var. Öyleyse, çocuklarımızı, gençlerimizi geleceğe hazırlayan

anne, babaların ve tabi öğretmenlerin eleştirel düşünme becerilerinin geliştirilmesi, bilgi çağına uyumlu bir toplumun inşası açısından yaşamsal bir öneme sahip.

Hiç kuşkusuz eleştirel düşünme becerileri eğitimi, hem özel sektörde hem kamuda hem de sivil toplum örgütlerindeki liderler için de çok önemli. Çünkü liderler hem bir kültürde rol modeller hem de o topluluktaki bireylerin eleştirel düşünmesi için uygun ortamın sağlanmasında önemli etki ve yetki sahibi kişiler. Bu nedenle yönetim ve liderlik eğitimlerinde eleştirel düşünme becerilerine daha fazla yer verilmesi etkili ve başarılı liderlerin gelişmesine katkı sağlayacak.

Çünkü böyle bir toplum, demokratik ve barışçıl bir yaşamın da temelini oluşturur. Brecht'e göre, "eğer eleştirel düşünme yaşamımızın her bölümüne yerleşmemişse demokrasi olanaksızdır ve bu amaca ulaşmak için bizim ihtiyacımız olan tek şey, düşünmenin neredeyse aşka benzer bir zevk haline geldiği bir toplumdur".

Son zamanlarda dünyada çok kötü olaylar yaşanıyor ama bunlara dur demeye çalışan insanların sayısı yeterli olmuyor. 100. insana ihtiyaç var.

Değişim zordur. Bir toplumun düşünme ve davranış modellerini değiştirmesi ve geliştirmesi çok daha zordur.

Ama "Bir kişiyle mi değişecek?" deme; belki de sadece birimizin daha düşünme ve davranış modelini değiştirmesi, bir kelebeğin kanat çırpması gibi dünya çapında pozitif bir fırtınaya sebep olabilir. Belki de hepimiz birer İmo ya da 100. insan olabiliriz.

O zaman bir yerden başlamak lazım. Cesaretle.

Öyleyse

Düşünmek

Ve eleştirel düşünmenin yaşamımızın her alanına yerleşmesini sağlamak için

"Var mıyız?"

Ayşe Demirbaş

Eğitmen ve Öğrenme Deneyimleri Tasarımcısı

KAYNAKLAR

Aygün, Cenk. Eleştirel Liderlik Stili ile Liderlik Uygulamaları Arasındaki İlişki. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Zaim Üniversitesi SBE Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı Eğitim Yönetimi Bilim Dalı, 2018

Cansoy, Ramazan. Uluslararası Çerçevelere Göre 21.Yüzyıl Becerileri ve Eğitim Sisteminde Kazandırılması. Karabük Üniversitesi. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi. [itobiad], 2018, 7 (4): 3112/3134

Ceran, Caner. Resimli Çocuk Kitaplarının Eleştirel Düşünme Becerilerini Desteklemesi Yönünden İncelenmesi, Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, 2019

Heidegger, Martin. "Düşünmek ne demektir?", 1951 / 52 Ders Notları, Türkçesi Rıdvan Şentürk, Paradigma yayınları, 2013

Karaboğa, Mehmet Tahir. Bilgi Toplumunda Eleştirel Düşünme Eğitiminin Önemi ve Gerekliliğine İlişkin Bir Çalışma. Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi. Ağustos 2019 Cilt: 8 Sayı: 3 ISSN: 2146-9199

Paul, R. W. ve Elder, L. (2006). Minik eleştirel düşünme kılavuzu kavramlar ve araçlar. (Çev. Patrick, J.

J.(1986). Critical Thinking in the Social Studies. 14 Haziran 2018
<https://www.ericdigests.org/pre-924/critical.htm> adresinden alınmıştır.
Şenşekerci, Erkan ve Bilgi, Asude. Eleştirel Düşünme Ve Eğitimi. Uludağ Ü. Edebiyat fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl:9 Sayı 14 2008/1
<https://www.criticalthinking.org>
Wikipedia